

ЦАНКО ДЮСТАБАНОВ*

„Който е решен геройски да умре за
свободата на поробеното ни отечество,
нека мине под тия саби.“

Цанко Дюстабанов

Цанко Христов Дюстабанов е роден на 13 май 1843 г. в гр. Габрово¹. Произхожда от стар и знатен род – бащината му баба Кера Априлова е сестра на В. Е. Априлов, а майка му – Рада Досева е близка родственица на Н. С. Палаузов. Първоначалното и трикласното си образование получава в Габрово. Завършва училище през 1861/62 г. Непрестанно и упорито се самообразова, изучава турското право, подготвя се за обществена работа. През пролетта на 1873 г. той отива в Цариград, където престоява една година². След завръщането си в Габрово той се отдава на обществена работа: училищен настоятел, член на съда, радетел за признаването на българския език за официален, наравно с турския, работи за издигането на българина в науката и изкуството, за развитието на занаятите и търговията. Не остава чужд и на дейността на Габровския революционен комитет. Когато Цанко Дюстабанов е 31-годишен, по описание на съвременниците си, „той е висок, с добро и здраво телосложение. Лице чисто, с бръсната брада, големи за-
сукани наопъки и надолу тъмнокестеняви мустаци. Широко и високо чело, с черни проницателни очи, склучени вежди и правилен нос. Горда осанка, лек, пъргав, с железен характер и непоколебима воля.“³

Както всички големи умове на нашето Възраждане и Цанко Дюстабанов поема пътя на бунта. На 30 април 1876 г. той без колебание приема отговорната чест да бъде войвода на Габровската въстаническа чета. Голямото му чувство за отговорност го кара да бъде строг, той предупреждава „...въжето чака оногова, който се върне назад, куршумът и ножът чакат оногова, който върви напред. Първият ще умре мърцина на бесилото, а вторият ще загине славно на бойното поле. Кой, което иска, него да избере! Виждате, че работата не е шега, затова който е решен геройски да умре за свободата на поробеното ни отечество, нека мине под тия саби!“⁴ И това е неговата клетва.

През нощта на 2 май 1876 г., облечен във воеводски дрехи, заедно с други въстаници се отправя към Соколския манастир, където се събират 219 души. На 2 май Габровската въстаническа чета тръгва на запад към въстаналите севлиевски села Батошево, Кръвеник, Ново село. На 11 май в местността Ранибунар под връх Мара Гидик, четата води последен бой. Цанко Дюстабанов е ранен в ръката и тя

* Вж. сн. 73 – 76.

е строшена от куршума. След разгрома на четата той се укрива в с. Бойновци, където е предаден на турците от селския чорбаджия на 18 май 1876 г. Откаран е в Търновския затвор с гнояща рана. Нараняването на Цанко Дюстабанов е било тежко с обилна кръвозагуба и последвало инфектиране. Той изпада в трескаво състояние и е крайно изтощен физически. В Търновския затвор му е била дадена „първата рационална медицинска помощ от д-р Стат Антонов“. „При една от превръзките на раната му, из нея било извадено едно малко кокалче, което войводата предал на майка си за „спомен“, когато тя дошла в Търново да го види, преди да бъде обесен.“⁵ Изправен пред турския съд, Цанко Дюстабанов казва: „Вие като изгорихте толкова къщи и села на мирните българи, изклахте толкова невинни старци, бабички, жени и деца, като разорихте толкова църкви и училища, трябва да знаете, че цяла Европа се вземути от вашите зверства и че тя скоро ще дойде да ви изгони оттук. Затова стягайте се да бягате в Анадола“.⁶

Цанко Дюстабанов е осъден на смърт и обесен в Търново на 15/27 юни 1876 г. на мястото, където днес е Паметникът на обесените. Заедно с Цанко Дюстабанов са осъдени на смърт и обесени габровците Еким Цанков и свещ. Иванчо П. Петков. След прочитането на присъдата турците запитали Дюстабанов, къде желае тя да бъде изпълнена – в Търново ли или в Габрово. На това той отговорил хладнокръвно: „По-добре тута в Търново, защото като по-голям град, ще бъде по-салтанатия“⁷. С пълно самообладание той се покачва на бесилката с думите: „Бесилката не е позорна за мен.“⁸

Костните му останки са пренесени в Габрово на 15 юни 1881 г. и са се съхранявали в голямата гробница под камбанарията на черквата „Св. Благовещение“, в бившия Девически манастир⁹, а след това в Соколския манастир до лятото на 1976 г., след което, през месец декември същата година, беше предаден от ръководството на Окръжния исторически музей в Габрово за реставриране, консервиране и предложение за направа на пластична антропологична реконструкция на главата по черепа.¹⁰ Получих информација, че индивидът, на който черепът е принадлежал, има приживе направени фотографии. Надписът върху него, изпълнен с туш, беше закрит с левкопласт и до края на работата върху него остана за мен неизвестен. Това беше първата пластична антропологична реконструкция, която можеше да бъде сравнявана с фотография, отразяваща физическия облик на индивид, чийто череп е послужил за основа на възстановката. Имах възможност да проверя собствените си сили за прилагането на метода за възстановяването на меките тъкани на главата по черепа.¹¹

Черепът, без долночелюстна кост, Calvarium (сн. 73) принадлежи на израснал индивид от мъжки пол на възраст от 30 до 35 години. Той е с разрушени части на дясната очница, дясната кучешка яма, част от носовите кости, алвеолите за горночелюстните съби. Последните са изпаднали след смъртта. Черепният покрив е прерязан околовръст¹¹. Прерязването на черепа, за да бъде отделен черепният покрив, би могло да бъде направено по две причини: след обесването на Ц. Дюстабанов.

табанов в Търново е възможно да е направена аутопсия (малко вероятно!), при което да е прерязан черепа. За такава практика на медицинските служби в Османската империя има данни. Тези съображения бяха изказани от проф. д-р Г. Михайлов, изтъкнат наш патолого-анатом, дългогодишен ръководител на Катедрата по патологична анатомия във ВМИ – София на заседание на Научния съвет на Института по морфология при БАН. Това ми се струва неприемливо, защото обесеният с Ц. Дюстабанов Бачо Киро и с цял, неразрязван череп и така се съхранява и до днес. Втората причина е използването на черепа за обучение. За този най-невероятен факт свидетелствуват оставените следи от надписи на латински върху костите на черепа, направени с химически молив, както и писмото на Илия Габровски (гр. Габрово, ул. Скобелевска № 1) от 11.VII.1977 г., в което се казва: „В нейния състав (комисията, която проведе контролни измервания върху черепа на Ц. Дюстабанов – Й. Й.) нека включите: д-р Йордан Йорданов, д-р Надежда Кречева, която като студентка си е служила с въпросния череп, за да изучава анатомията на човека, Ганка Рибарова, бивш директор на Окр. исторически музей, Мария-Тоска Стефанова и мене.“ Неизвестно остана дали по времето на обучение с „въпросния череп“ той е бил с долnochелностна кост и със зъби?

Черепът притежава сфероидно очертание на вертикалната норма. Средни по големина са черепната дължина и големи – черепните височина и ширина. Той е брахиокран, хипсикран, метриокран (тапейнокран с ушна височина), метриометоп. Черепният обем е много голям – 1611,2 см³, изчислен по формулата на Pearson. Черепната обиколка е 520 mm. Тайлт е плосък с голяма ширина и със силно изразен релеф. Отчита се слаба тилно-теменна асиметрия в полза на лявата страна. Челото е средно широко, високо и умерено наклонено, с нисък заоблен костен гребен, разположен на мястото на метопичния шев. Средни са горнолицевата височина и скапуловата ширина, носовата височина и очничната височина; малка е носовата ширина; много малка е очничната ширина. Черепът е мезен, хипсиконх, лепторин, ортогнат. Притежава добре профилирано лице. Средно развит е надочничният релеф. Носовите кости в профил са почти прости, съвсем леко гърбати, асиметрични вляво. Предният носов шип е слабо развит, хоризонтално разположен, закривен наляво. Крушовидният отвор е със симетрична форма. Средно дълбока е кучешката яма. Очниците са четвъртити със заоблени тъгли, високи, затворени, средно наклонено поставени една спрямо друга. Скулите са изпъкнали умерено встрани и напред. Отчита се слаба асиметрия в лицевия дял на черепа – дясната половина е разположена по-назад и по-ниско от лявата. Външният слухов отвор е широк и с елиптично сечение. Добре са изразени белезите на мъжкия пол.

Стойността на абсолютните размери на черепа и изчислените индекси между тях са представени в табл. 1, графа 14.

Направената рентгенография на черепа не показва отклонения от нормата¹¹. Върху лява профилна краинограма направих графична реконструкция на профила, която послужи за основа на графичната рисунка на лявата лицева половина. Тя

показва прав нос, наклонено назад, високо чело. Поради липса на долnochелностната кост бях принуден да използвам подходяща към черепа по форма и размери кост на друг индивид¹². Възстановени бяха горnochелностните зъби.

Върху гипсовата отливка на черепа и на долnochелностната кост бяха възстановени дължателните мускули. Поради липсата на автентичната долnochелностна кост, някои от съображенията при моделирането на мускулите вероятно са пропуснати. Под особено внимание взех данните за релефа на костите, участващи в заграждането на слепоочната яма, както и асиметрията в нейния отвор. По среднината сагитална и хоризонтална франкфуртска равнина нанесох дебелините на меките тъкани на лицето, използвайки данните за лица от мъжки пол. Последователно моделирах меките тъкани, покриващи главата и шията. Челото, очите, носа, устните, брадичката и бузите изработих съобразно релефа, големината и осоченостите на костите на лицевия черепен дял. На този етап направих контролна рентгенография на възстановката, заедно с гипсовата отливка. Дължината на ушната мида съответствува на височината на носа, а нейното разположение и посока – от особеностите на слепоочните кости и посоката на клона на долnochелностната кост. Данните за прическата, мустаците, дрехите получих от Окръжния исторически музей в гр. Габрово, където се съхранява фотографията на Цанко Дюстабанов¹³. След приключването на реконструкцията се извърши съпоставка с направената приживе фотография (сн. 74)¹⁴. Очевидна беше разликата в долната третина на лицето – във фотографията лицето е по-дълго, с массивна брадичка, докато полученото при реконструкцията по черепа на лицето е по-късо, с по-малка и заострена брадичка. Този резултат се дължи на липсата на долnochелностната кост на Цанко Дюстабанов и замяната ѝ с кост от друг индивид. Независимо, че прикрепената към черепа чужда долnochелностна кост подхождаше по форма и големина към него, в действителност долната лицева третина у Ц. Дюстабанов е била по-голяма от останалите две. Направените от фотографиите измервания за съотношението между трите лицеви третини показва, че съотношенията на горната, средната и долната трета са 3,4 към 3,0 към 4,0. Тези резултати, както и анализът на фотографията, дават основание да се допусне, че е възможно Цанко Дюстабанов да е имал съотношение между двете челости, resp. двете зъбни редици, напр. както при прогения¹⁵. Ако бяха налице някои от горnochелностните зъби, по техните абразионни фасетки можеше да се узнае дали това предположение е сигурно или не. Остава възможността да се потърсят фотографии на негови кръвни родственици и по тях да се открият подобни белези. Съпоставката на горната и средната лицеви третини от пластичната реконструкция и фотографиите показва прилика. Въз основа на метричните данни от фотографията на Цанко Дюстабанов бяха нанесени поправки във височината на долната лицева третина, както и в прическата и мустаците (сн. 75)¹⁶.

След завършването на пластичната антропологична реконструкция на главата по черепа на Цанко Дюстабанов и нарушаването на анонимността на черепа съ-

ществуващата необходимост да бъде даден отговор на въпроса: това ли е наистина черепът на Цанко Дюстабанов, обесен в Търново на 15/17 юни 1876 г. и след Освобождението предаден в Девическия манастир и в последствие – за съхранение в Соколския манастир?

Освен за установяване на историческата истина, това беше наложено и от цитираното писмо на Илия Габровски, и от изпратения ръкопис на неговата статия „В интерес на истината“ от 25 юни 1977 г. Неговите съмнения се поддържат от следния факт: „Още навремето си аз се съмнявах, че черепът, който беше в Девическия манастир, е на войводата Цанко Дюстабанов, поради теснотата на челото и сравнението с истинската му снимка. За тая цел помолих през 1954 г. покойния д-р Никола Ямантиев от Габрово да направи измервания на черепа. Преди това, още на 28 юли 1903 г., проф. д-р Стефан Ватев прави измервания на истинския череп на войводата Цанко Дюстабанов в гробницата на манастира и тогава публикува данните:

дължина – 178 мм

дължина най-голяма – 179 мм

височина – 149 мм

височина от форамен магнум – 139 мм

височина от ухото – 118 мм

основата – 106 мм

чело – 96 мм

(вж. с. 728 на „Из общественото и културно минало на Габрово“ от д-р Петър Цончев, 1934, София).

След като д-р Ямантиев направи своите измервания и сравни получените данни с измерванията на проф. Ватев, той категорично заяви, че този череп не е на войводата Цанко Дюстабанов.“

С какви инструменти и по каква методика д-р Н. Ямантиев е провел измерването на черепа на Цанко Дюстабанов не зная, но твърдя, че взетите размери от черепа, пазен в Соколския манастир, съвпадат с размерите, публикувани от проф. д-р Ст. Ватев за черепа на Цанко Дюстабанов. Освен това, черепът се намира в Окръжния исторически музей, Габрово, а метричните му данни (от 1903 и от следващите години) са публикувани.

Идентификацията започна с определянето на пола и възрастта. Както беше установено при антропологичното изследване на черепа, той е принадлежал на индивид от мъжки пол на възраст 30 – 35 г. Това съответства на възрастта на Ц. Дюстабанов – 33 г. В случая идентификацията беше улеснена от публикациите на проф. д-р Стефан Ватев през 1903 г. В тази връзка, по повод писмо на Историческия музей в Габрово № 41 от 17.III.78 г. комисия в състав: председател – чл. кор. проф. д-р Г. Гъльбов, и членове – проф. д-р В. Василев и д-р Хр. Чучков, тогава главен асистент от Катедрата по анатомия на Медицинската академия – София, в присъствието на Мария-Тоска Стефанова от Историческия музей в Габ-

рово и д-р Й. Йорданов от Института по морфология при БАН, на 10.IV.1978 г. измери представения череп¹⁷. Взетите 7 размера, които са публикувани от проф. Ст. Ватев, показват пълно съвпадение с разлика от 2 mm при размера „най-малка челна ширина“, което е в рамките на допустимата грешка. Комисията заключи, че измереният череп е същият, за който проф. д-р Ст. Ватев публикува данни през 1903 г. като череп на Цанко Дюстабанов.

След приключването на антропометричната експертиза на черепа на Цанко Дюстабанов, в книгата на д-р П. Цончев „Ц. Хр. Дюстабанов“ (по случай 50 години от неговото обесване), изд. С. М. Стойков, С., 1926, видях допълнителни данни от измервания от проф. д-р Ст. Ватев череп (на 28 юли 1903 г. в гробницата на манастира):

Обиколка – 522 mm

сагитална – 370 mm

напречна – 330 mm

Лице: ос зигомат – 132 mm

ширина – 87 mm

височина – 34 mm

Нос: височина – 52 mm

ширина – 24 mm

Небце: дължина – 51 mm

ширина – 40 mm

Черепен индекс – 83

От приведените в табл. 1, графа 14 метрични данни се вижда следното: хоризонталната обиколка през гладела, измерена от проф. Ватев е 522 и 520 от настоящото изследване; скаповата ширина е 132, съответно 133; носовата височина е 52, а носовата ширина 24 при двете измервания; основният черепен ширинно-дължинен индекс е 83 и съответно 83,7. Какви изводи могат да се направят? Първо: не може да има никакво съмнение, че черепът, който проф. д-р Ст. Ватев е измерил през 1903 г. е същият, който се е пазил до м. декември 1976 г. в Соколския манастир като череп на Цанко Хр. Дюстабанов. Второ: приведените данни от проф. Ст. Ватев напр. за твърдото небце, показват, че тогава (в 1903 г.) черепът е бил много по-запазен.

Като втори етап на експертизата, беше направена съпоставка на черепните контури с контурите от приживе направената популярна негова фотография с членен изглед. Въпреки липсата на долночелностната кост, черепът показва пълно съвпадение с горната и средната част на лицето, изобразено на фотографията на Цанко Дюстабанов (сн. 76). Като трети етап на идентификацията на черепа беше направена пластична реконструкция върху него, съображенията и резултатите от което бяха изложени преди това. По този начин антропологичното и анатомичното изследване на черепа от Соколския манастир и направената възстановка на меките

тъкани на главата върху него категорично потвърдиха, че това е черепът на Цанко Дюстабанов.

Пластичната реконструкция по черепа на Цанко Дюстабанов постави на нашето внимание и други въпроси, като например лошото съхранение на черепа: загуби, счупвания, прерязвания, използването му за учебни цели (обучение). Това отразява отношението към паметта на един от най-светлите образи на Априлското въстание; изиска допълнителни условия за реставрирането и запазването му, затруднява изследването му¹⁸; предпоставка е за неточна основа при пластичната реконструкция. Липсата на долночелостната кост от черепа на Цанко Дюстабанов и последвалата от това грешка в долната лицева третина, потвърждава ролята на костната основа за формата, разположението, големината и съотношението на покриващите я меки тъкани. Получената грешка подкрепя анонимността на черепа по време на изследването и реконструкцията, тъй като фотографиите на Цанко Дюстабанов са достатъчно и широко известни у нас.

БЕЛЕЖКИ

¹ Данните за живота и дейността на Цанко Христов Дюстабанов са предадени според материалите на Стефанова, Мария-Тоска, Цанко Дюстабанов – войвода на Габровската чета. Нови данни за живота и дейността на Цанко Дюстабанов. (използвана в ръкопис); Пончев, Петър. Из общественото и културно минало на Габрово. С., 1934, 710 – 729. Изказвам моята сърдечна благодарност на др. Мария-Тоска Стефанова, зав. отдел „Възраждане“ в ОИМ – Габрово за оказаната помощ и за ползотворната ни съвместна работа.

² Цанко Дюстабанов е ходил в Цариград и през пролетта на 1870 г.: Пончев, П. Цит. съч., с. 714; Популярната му фотография може би е от второто посещение там – 1873/74 г.?

³ Так там, с. 216. Вж. още: Янев, Сим. Корени. Български характери. С., 1987, 81 – 190; Жечев, Н. Спомени за Априлското въстание от 1876 година. С., 1978, 330 – 331; Спомени на Йордан П. Тодоров, член на съда в Търново по време на Априлското въстание. Приведеният цитат от д-р П. Пончев най-вероятно е редактиран спомен на Йордан П. Тодоров. Той гласи: „Цанко Дюстабанов имаше ръст доволно снажен и високо лице, бяло и чисто, вежди тънки и дълги и вити като гайтани, мустаци тъмножълти, доволно големи и прилични, чело широко, високо и гордо, поглед проницателен, глас зънлив, говореше лесно и много симпатично. У него имаше характер железен и неустрасим, воля непоколебима. Той беше лек, пъргав и твърде деятелен.“

⁴ Пончев, П. Цит. съч., с. 722.

⁵ Так там, 724 – 725; Вж. също Христо Иванов Големия. Спомени. С., 1984, с. 111.

⁶ Пончев, П. Цит. съч., с. 726.

⁷ Так там, 727 – 728.

⁸ Так там, с. 728, изрично се отбележва: „Костите на Ц. Дюстабанов са пренесени в Габрово...“. Дали в Соколския манастир се предава само черепа му, който достигна при мен без

долночелостната кост, без зъби, с увреждания и счупвания? При разрушаването на Девическия манастир в Габрово, което става през август 1959 г., е възможно костите да са останали там, под развалините; възможно е от Търново да е бил взет само черепът. За сравнение: от гроба на Бачо Киро са прибрани всичките му кости, които и днес се пазят в църквата „Св. Димитрий“ в Бяла Черква.

⁹ Инициативата за направата на пластична антропологична реконструкция на главата по черепа на Цанко Дюстабанов принадлежи на проф. д-р Маргарита Тачева от Историческия факултет на СУ и на Кина Койчева, зав. отдел „Археология“ при ОИМ – Габрово, за което им изказвам голяма благодарност. Черепът на Цанко Дюстабанов беше получен в Лабораторията по пластична реконструкция на 3.XII.1976 г. от Мария-Тоска Стефанова, което е удостоверено с протокол.

¹⁰ От втората половина на 1974 г., когато беше завършена първата пластична реконструкция на главата по прабългарски череп от IX в. от н. е. от Кръговия гроб при Девня, до този момент бяха направени други 5 пластични антропологични реконструкции също върху черепи от археологически разкопки (от Енеолита, Ранножелязната и от Средновековната епоха). Реконструкцията на черепа на Цанко Дюстабанов освен че можеше да се сравнява с приживе направена фотография, беше и първата реконструкция по череп от по-близко време, от Възраждането.

¹¹ Благодаря на д-р Павел Попов, който направи рентгенографиите на черепа на Ц. Дюстабанов и на пластичната реконструкция.

¹² Използваната долночелостна кост беше подбрана от неколкостотин кости на израснали индивиди от мъжки пол, съобразно размерите на черепа и съществуващите зависимости между височината на отделните части на лицевия дял на черепа. Зъбите на горночелостната зъбна редица бяха възстановени с гарнитура от готови пластмасови зъби за подвижно протезиране, българско производство. Липсващите долночелостни резци в прилежащата добра челюст бяха възстановени от воськ.

¹³ Рисунка на косата, мустасите и дрехата на Цанко Дюстабанов получих от Мария-Тоска Стефанова на 9.II.1977 г. Тя беше направена от неговата фотография, съхранявана в ОИМ – Габрово.

¹⁴ Пластичната антропологична реконструкция върху черепа на Цанко Дюстабанов беше завършена на 28.II.1977 г. След това получих и неговата фотография от ОИМ – Габрово, с което беше нарушена анонимността на черепа.

¹⁵ Прогеничното съотношение на двете зъбни редици или само на фронталните зъби, по литературни данни се среща в около 8% от нашето население.

¹⁶ За пластичната антропологична реконструкция на главата по черепа на Цанко Дюстабанов вж. Йорданов, Й. Възстановяване на главата по черепа. С., 1981, 208 – 212.

¹⁷ Протоколът е подписан от посочените лица. Оригиналът се пази в ОИМ – гр. Габрово.

¹⁸ Състоянието на черепа на Цанко Дюстабанов потвърждава нуждата от организирането на Национална костохранилиница с произтичащите от това нейни задачи.